

İslam ve Bilim Tarihinde Sözlükçülük: Hubeyş Tiflîsî'nin *Kânûnu'l-Edeb* Adlı Arapça-Farsça Sözlüğü

Adem UZUN*

ÖZ

Sözlük çalışmaları MÖ XII. yüzyıla kadar geriye gider. Çinliler, Hintliler ve Yunanlılar, ilk sözlük çalışması yapan milletler arasında sayılır. Milattan sonra I. yüzyıldan itibaren artarak devam eden dil/philology ve sözlük/lexicography çalışmaları; Çin, Latin, Mısır, Mezopotamya ve Japon bölgelerinde gelişmesini sürdürerek devam etmiştir.

Sözlük çalışmaları, Doğu'da İslam'ın gelişiyile birlikte, daha çok MS VIII. yüzyılda Kur'an'ı doğru anlamak, ilahi mesajı mensuplarına iletmek ve Kur'an ayetlerinde ve hadislerde anlaşılması zor kelimeleri öğrenmek amacıyla başlamıştır. İslam dünyası bir taraftan fetihlerle hakimiyet alanını genişletirken bir taraftandan da ilim merkezleri kurmuştur. Bu merkezlerde MS VII.-XII. yüzyılları arasında farklı medeniyetlerde yazılan eserler, Arapçaya tercüme edilmiştir.

Bilim tarihi açısından bakıldığında sözlük, çeviride vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır. Sözlük olmadan tercüme faaliyetlerini sürdürmek ve tamamlamak zordur. İslam dünyasında İbn Abbâs'ı ilk sözlük çalışması yapanların başında saymak gerekir. Mevcut kaynaklardan hareketle İslam dünyasında sözlük çalışmaları ilk olarak Halil b. Ahmed tarafından yazılan *Kitâbü'l-ayn* adlı eserle yazılı hâle gelmiştir. Arapça-Latince iki dilli ilk sözlük çalışmasının ise XII. yüzyılda İspanya'da yapıldığı tahmin edilmektedir.

Hubeyş Tiflîsî tarafından XII. yüzyılda yazılan *Kânûnu'l-edeb* (548/1153) adlı eserin üç yazma nüshasının olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Mehmed Hafid Efendi numara 434'te, diğerleri ise Bodlein numara 157/3 ve Ethé numara 2276'da kayıtlıdır.

Kânûnu'l-edeb adlı Arapça-Farsça sözlük, hem hazırlanış hem de yön-tem açısından dönemin önemli kaynaklarından biridir. Kafiye sistemi-

* Dr., Atatürk Kültür Merkezi Başkan Yardımcısı, Ankara/TÜRKİYE
E-posta: ademuzunsmc@gmail.com, ORCID: 0000 0001 6935 346X, DOI: 10.32704/erdem.656902
Makale Gönderim Tarihi: 30.08.2019 * Makale Kabul Tarihi: 25.11.2019 * (Araştırma Makalesi)

ne göre soldan sağı doğru alfabetik olarak hazırlanan eserde 60.000'e yakın kelimeye anlam verilmiştir. Bu kelimeler içerisinde, eril-dişil, tekil-çoğul ve tamlama grupları ile künyeler ayrı başlıklar hâlinde düzenlenmiştir.

Eserin mukaddimesinde verilen bilgiler doğrultusunda müellif tarafından eklendiğı belirtilen kadın ve erkek Arap şairler, mastarlar ve çoğul vezin bölümleri bu yazmada bulunmamaktadır. Yazmada bugünkü anlamda belki de adlar dizini diyebileceğimiz "kadın ve erkek Arap şairleri" bölümü ile diğer bölümlerin olmaması, nüshanın müellif tarafından yazılmadığı ihtimalini göstermektedir.

Eser, dönemin hem söz varlığı hem hazırlanış yöntemi hem de kaynakça bakımından önemli bir başvuru kaynağıdır. Bu nedenle eser üzerinde yapılacak bir çalışma İslam ve bilim tarihine büyük bir katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bilim tarihi, İslam bilim tarihi, sözlükçülük, Hubeyş Tiflîsî, *Kânûnu'l-edeb.*

Lexicography in History of Islam and Science: Arabic-Persian Dictionary of *Kânûnu'l-Edeb* by Hubaysh Tiflîsî

ABSTRACT

Studies of lexicography go back to 7th century BC while Chinese, Indians and Greeks are presumed among the nations that made the first studies of lexicography. The studies of philology and lexicography have increasingly continued to develop in many regions of China, Latin, Egyptian Mesopotamia and Japan since the first century BC.

Studies of lexicography began in the East with the arrival of Islam mostly in VIII. Century began to comprehend the Qur'an correctly, to convey the divine message to its members and to learn the difficult words in the Qur'an verses and hadiths. The Islamic world broadened its area of domination with conquests as well as establishing scientific centers. The works produced in different civilizations between the 7th and 12th centuries BC were translated into Arabic in these centers.

In terms of the history of science, dictionary is an essential source of reference. Without dictionary, it is difficult to maintain and complete translation activities. In the Islamic world, Ibn Abbâs should be considered one of the first dictionary authors. Based on the available sources, studies on the lexicography in the Islamic world were first established by Halil b. Ahmed with his work *Kitâbü'l-ayn* while the first Arabic-Latin bilingual study is estimated to be written in 12th century in Spain.

It is known that three manuscripts of *Kânûnu'l-edeb* (548/1153) written by Hubaysh Tiflîsî in 13th century is available, which are registered at number 434 in Istanbul Süleymaniye Library Mehmed Hafid Efendi, number 157/3 at Bodleian and number 2276 at Ethé.

Kânûnu'l-edeb as an Arabic-Persian dictionary is one of the important sources of its period both in terms of preparation and method. It is prepared according to the rhyme system in the alphabetical order from the left to the right and it consists of 60,000 words with their meanings. Word groups and tags of masculine-feminine, singular-plural and complements are given as separate titles.

According to the information given in introduction of the work, the male and female Arab poets, infinitives and plural verses are not included in this manuscript though it is stated by the author of the work. The absence of section for male and female Arab poets, which might be called as the index of names currently, indicates the possibility that the copy was not written by the author.

Since *Kânûnu'l-edeb* is considered an important source of reference both in terms of vocabulary, preparation method and bibliography of its period, a study on this work is conceived as a great contribution to the history of Islam and science.

Keywords: History of science, history of Islamic science, lexicography, Hubaysh Tiflîsî, *Kânûnu'l-edeb*.

Giriş

Dil tarihi efsanelerle başlar* (Dilâçar 1968: 187). İnsanların ilk kez ne zaman konuşmaya başladıkları kesinlikle bilinmediği gibi, ne zaman yabancı bir dili öğrenme zorunda kaldığı da bilinmiyor (Aksan 1995: 393). İnsanların birbirleriyle konuşmaları ve iletişim kurmaları bir zorunluluktur. Bu konuşma ve iletişim kurma, kendi anadilini konuşan insanla olabileceği gibi, yabancı bir dili konuşan başka bir kişiyle de olabilir.

Farklı milletlerden insanlar birbirleriyle iletişim kurmaya başladıklarında anlama güçlüğü, dil sorunu ortaya çıkmıştır (Aksan 1995: 393). Böylece insanın yabancı dil öğrenme ihtiyacı zorunlu olmuştur.

Dil, insanların duygu ve düşüncelerini kelimelerle ya da işaretlerle anlattığı canlı bir varlıktır. Kelimeler o dilin söz varlığıdır ve sözlükte bir araya getirilir. Tarihi açıdan bakıldığında sözlük çalışmalarının ne zaman, nerede ve nasıl başladığı noktasında kesin bir bilgi yoktur. Mevcut bilgiler ise günümüze kadar ulaşan eserlerden elde edilenlerdir.

İlk sözlük çalışmalarını yapanlar arasında Çinliler, Hintliler ve Yunanlılar sayılabilir. Bu alanda yapılan ilk çalışmalar, Çinlilerde milattan önce (MÖ) XII. yüzyıla (Sarton 1927: 110) kadar geriye giderken, Hintlilerde MÖ IV. yüzyıl (Sarton 1927: 123) ve Yunanlılarda MÖ III. yüzyıl öncesine varır (Sarton 1927: 164).

İlk yazı sistemini Sümerler'in (MÖ 2600-1960) geliştirdiği bilinmektedir (Şemsettin: 26-31, Tuna 1990: 2-4). Sümer şehirlerindeki okullarda okutulan ders kitaplarında kelime listelerinin yer aldığı ve bu listelerde birleşik kelimelere ve fiillere ilişkin bilgilerin bulunduğu Uruk'ta bulunan bazı kil tabletlerden anlaşılmaktadır (Şemsettin: 38, Öz 2016: 19).

Dünyada günümüz sözlük türüne benzer ilk sözlük çalışmasının MÖ II. yüzyılda İskenderiye Müzesi kütüphanecisi Bizanslı Aristophanes tarafından hazırlandığı ifade edilmektedir. Bu çalışmada Yunancada çok sık kullanıl-

* Agop Dilâçar dil tarihi efsanesiyle ilgili *Dil, Diller ve Dillilik* adlı eserinde şu ifadelerle yer verir: "Dilciliğin tarihi, yaratılış ve Babil efsanesiyle başlar. Tevrat'tan dolayı İbranice uzun zaman insanlığın anadili sayılmıştır. Mısır Firavunu Psammetikhos ise Phryg diline, Hintliler de Magadhi lehçesine bu şerefi vermek istemişlerdir. Bir İran masalı, cennette Âdem ile Havva'nın Farsça, Cebrail'in Türkçe, yılanın da Arapça konuştuğunu ileri sürmüştür... Anders Kempe, İsveççenin ana dil olduğunu söyleyerek cennette Allah'ın Havva'ya İsveççe hitap ettiğini, Âdem'in Danca [Danca, Danimarka'da konuşulan, İskandinavca olarak da bilinen Kuzey Cermen dil ailesinden bir dildir.], yılanın da Fransızca konuştuğunu ileri sürmüşlerdir."

mayan ve açıklanması zor bazı kelimeler bir araya getirilmiş ve ayrıca bazı tanımlara da yer verilmiştir (Sarton 1927: 189). Bu çalışmanın dışında MS I. yüzyılda İskenderiyeli Pamphilus'un 95 kaynaktan faydalanarak kaleme aldığı, Yunanca sözlük ile Marcus Verrius Flaccus'un hazırladığı Latince sözlük Batı'da yapılan ilk çalışmalara örnektir (Aksan 1995: 393). Yunanlılarda dil/philology ve sözlük/lexicography çalışmaları MS I. yüzyıldan itibaren artarak devam etmiş (Sarton 1927: 264-265; 312-313), daha sonraki yüzyıllarda Çin, Latin, Mısır, Mezopotamya ve Japon bölgelerinde gelişmesini sürdürmüştür.

Milattan sonra VIII. yüzyılda Doğu'da, özellikle İslam'ın gelişi ile sözlük çalışmaları yeni bir ivme kazanmıştır. Bu çalışma, daha çok İslam dininin kutsal kitabı Kur'an'ı doğru anlamak, ilahi mesajı mensuplarına anlaşılır bir şekilde iletmek ve Kur'an ayetlerindeki anlaşılması zor kelimelerin içerdiği anlamları öğrenmek amacıyla başlamıştır (Krenkow 1924: 255).

Farklı medeniyetler bilim, kültür, sanat, teknik, ekonomi gibi alanlarda insanlığa değer katan gelişmelerle birbirlerine üstünlük sağladılar. Doğu (İslam) ve Batı medeniyeti zaman içerisinde bu üstünlüklerini birbirlerini gerçek manada inceleyerek ve değerlendirek kazanmıştır. Bu faaliyetin başında da çeviri gelmektedir. Türkiye'nin yetiştirdiği önemli bilim tarihçilerinden Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Uluslararası İbn-i Sînâ Sempozyumundaki konuşmasında şu ifadelerle yer vermektedir:

İslam Dünyasıyla olan sıkı münasebetleri ve bazı rekabetler dolayısıyla İslam Dünyasının kültür ve uygarlık üstünlüğünü hakkıyla değerlendirmiş olan Batı Avrupa, İslam Dünyasının maddi ve manevi baskısından kendini koruyabilmek için bu uygarlıktan yararlanmaya karar vermiş ve XII. yüzyıl boyunca Arapça bilim, felsefe ve tıp eserlerini Latinceye kazandırmak için özellikle İspanya ve Sicilya'da yoğun ve programlı bir çeviri faaliyetine girmiştir. XII. yüzyıl Rönesansı adıyla anılan bu faaliyet modern Batı uygarlığının doğması olayının temel taşını oluşturmuştur (1983: 19-20).

Bu açıdan bakıldığında bir medeniyeti diğer bir medeniyetten üstün kılan en büyük ve önemli özellik, mensuplarının, hem kendi medeniyetini oluşturan değerler bütününe hem de diğer medeniyetin bilim, kültür ve sanat tarihi alanlarını inceleyerek insanlık tarihine bıraktığı bir bilgi mirasıdır. Bu bilgi mirası milletler arasında deveren ederken bulunduğu milletin üstünlüğünü

ve gelişmişliğini ortaya koyarak kanıtlar. Cumhuriyet dönemi aydın ve düşünürlerimizden Sayılı, George Sarton'un *Introduction to the History of Science* adlı eseriyle ilgili yazısında şu ifadelere yer veriyor:

Eserde muayyen çağlarda ilim ele alınırken, ilimle meşgul olmuş olan bütün insanlık nazarı dikkate alınmıyor. Muhtelif coğrafi bölgeler arasında sistemli münasebetlerin kurulduğu ve ilmin tercüme faaliyetleri neticesinde bir kavimden başka bir kavme geçtiği çağlarda, ilmi böyle geniş bir çerçeve içinde mütalaa etmek yalnız faydalı değil, hattâ zaruridir. Bunlar dışında da fikir ve buluşların ilgi çeken maceraları ve bir yerden başka bir yere intikalleri misalleri ile karşılaşılr (2018: 655).

Çeşitli coğrafi bölgelerdeki bilimin üstünlüğü önce Doğu uygarlıklarında, Mısır, Mezopotamya, Babil, Hint ve Çin'de oluşturulmuş, daha sonra Grek Dünyasına geçmiştir. Bilim gelişme hızını kaybetmeye başladığında tekrar Doğu'ya İslam Dünyasına, oradan da tekrar Batı'ya geçerek varlığını sürdürmüştür (Topdemir & Unat 2018: 4).

Bilim Tarihi ve Filoloji

Bilim büyük bir entelektüel maceradır. Bilim yapmak için, gözlemler neticesinde elde edilen delillere dayalı, sıkı bir disiplin ile şekillenmiş canlı ve yaratıcı bir hayal gücü gerekir (Ronan 2003: 9). Doğrusu, bilim çeşitli evrelerden geçerek günümüze kadar gelmiş ve gelişerek devam etmektedir. Bilimin tarihi çok eskiye gider. Bundan on bin yıl öncesine dayandığı söylenmekle birlikte ilk olarak Orta Doğu'da bilim ışığının parladığı söylenir (Ronan 2003: 9).

Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük'te bilim, evrenin veya olayların bir bölümünü konu olarak seçen, deneye dayanan yöntemler ve gerçeklikten yararlanarak sonuç çıkarmaya çalışan düzenli bir bilgi olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2011). Bilimi şöyle tanımlamak da mümkündür: Doğada meydana gelen olayların nedenlerini, birbirleriyle olan bağlantılarını bulan, onları genelleştiren, kuramsallaştıran ve bu kuramsal bilgi yardımıyla sonradan meydana gelecek olayların nasıl ve ne zaman meydana geleceğini önceden saptayan entelektüel bir uğraştır (Topdemir & Unat 2018: 2).

Bilim aynı zamanda insanın kendisini, çevresini ve evreni anlama ve açıklama çabasıdır. Bilgi, insanoğlunun elinde bulundurduğu en büyük güçtür.

Aydın Sayılı bu hususu şöyle ifade eder: “Bilim, toplum üstüne ve dışına çıkabilen, toplum koşulları içinde ve toplum koşullarına rağmen gelişerek toplumlara yepyeni keşif ve gelişme olanağı sunabilen bir tek güçtür (Demir & Kalaycıoğulları 2010: 165)”. Bu gücün sunduğu koşullar içinde yaşayan ve imkânlarından yararlananlar ise bilginin kendilerine sağlamış olduğu kuvveti görmekte ve takdir etmekte zorlanırlar. Dahası bu bilgi gücünün kalıcı olduğunu ve hiç bitmeyeceğini sanırlar. Bu nedenle sosyal, kültürel, sanatsal ve teknik alandaki gelişmelerin, kısaca bir medeniyeti oluşturan faktörlerin ve disiplinler olarak ortaya konan mevcut bilgilerin tespit edilmesi ve sonraki nesillere aktarılması gerekir. Bu açıdan bakıldığında bilim tarihinin bilim dalı olarak üniversitelerde okutulmasının ne derece önemli olduğu anlaşılır.

Bilim tarihi yazarlığının ne zaman ve nerede başladığı noktasında kesin bir bilgi olmamakla birlikte çağımızın yetiştirdiği en önemli bilim tarihçilerinden olan Prof. Dr. Fuat Sezgin bu konuyu VII. yüzyıla kadar götürmüştür. O dönemde Yunanlı Yuhannes Filoponus tarafından tıp tarihiyle ilgili kısıtlı bir çalışma yapılmıştır. İslam tarihinde tam bir bilimler tarihi denebilecek çalışma ise İbn Nedîm'in *el-Fibrîst* (X. yy) adlı çalışmasıdır (Turan 2019: 116).

Bilim tarihi, XIX. yüzyılın ilk yarısında bilim dalları arasında kendine yer edinebilmiş ve XX. yüzyılın başlarında George Sarton tarafından akademik bir disiplin hâline getirilmiştir (Topdemir: 167). İnsanla bilimin birlikteliğine inanan ve bu konuda ısrar eden (Topdemir: 167) Sarton, yaptığı çalışmalarla özellikle de *Introduction to the History of Science* adlı önemli eseriyle bunu kanıtlamıştır. Sarton'un bu önemli eseriyle ilgili Sayılı şöyle der:

Diğer taraftan, ilim bütün insanlığın malıdır ve her yerde bir ve aynıdır. Birçok misalleri ile karşılaştığımız müstakil keşifler bu bakımdan mânalıdır ve ilim tarihinin insanlığı bir bütün olarak ele alması lüzumunu tekid eder. Sonra, insanlığı gerçek olarak anlayabilmek için yalnız Avrupa medeniyetini ve ona doğrudan doğruya katılmış olan cereyanları ele almakla yetinilemez. Diğer müstakil medeni cereyanları da mukayeseli bir şekilde ele almak lâzımdır (2018: 655).

Bilim tarihi çok geniş bir bilgi alanını kapsar. İlgi alanı geçmiştedir ve bu nedenle yönelimi de tarihsel olmalıdır (Topdemir & Unat 2018: 9). Geleceği daha iyi inşa etmek için felsefe, tıp, astronomi, matematik, fizik, kimya, dil vb. alanlarda geçmişte yapılan çalışmalardan bilgi sahibi olmak gerekir. Bu yapı-

madığı takdirde bilim alanındaki tarihsel süreci anlamak ve bilimin gelişim sürecindeki dönemlerini tespit etmek ve tanımlamak güçtür. Bu nedenle her bilim dalında ayrı ayrı bilimsel çalışmalar yapılmış ve bilim tarihine büyük katkılar sunulmuştur.

Özet olarak, Sarton bilim tarihi çalışmasının amacını sadece yalıtılmış keşifleri kaydetmek değil, bilimsel düşüncenin ilerleyişini, insan bilincinin kademe olarak gelişimini, kasıtlı olarak evrimdeki rolümüzü anlama ve arttırma eğilimini açıklamak olduğunu ifade etmiştir. Sarton'a göre pozitif bilginin kazanımı ve sistematik hale getirilmesi, gerçekten birikimli ve ilerici olan tek insan etkinliğidir. Uygarlığın gelişiminin temel bir aşaması olarak sistematik pozitif bilgiyi içeren bilimin tarihsel bağlamda ele alınmasının önemine dikkat çeken Sarton, hiçbir uygarlık tarihinin öyküsünün, bilimsel medeniyetin izahı için önemli bir yer bırakmaması durumunda tamamlanmış olmayacağını ifade etmiştir. Pozitif bilginin kazanımı ve sistematik hale getirilmesi, gerçekten birikimli ve ilerici olan tek insan etkinliğidir (Sarton 1927: 4-6).

Filoloji tarihine önem veren Sarton, dilin mantıksal yapısının keşfinin vücudun anatomik yapısının keşfi kadar önemli bir bilimsel keşif olduğunu ifade etmektedir. Dilin sistematik organizasyonu ile içgüdüsel ve bilinçsiz bir araçtan hassasiyeti artan bir araca dönüşmesinin, bilginin geliştirilmesi ve aktarılması için gerekli olduğu vurgulanmaktadır (Sarton 1927: 6-8).

İslam Bilim Tarihi ve Fuat Sezgin

İnsan, yaşamı boyunca herhangi bir şeye inanma ihtiyacı hissetmiştir. Her inanç sahibi, kendi inancının temelini oluşturan metinleri öğrenme, inceleme ve araştırma arzusuyla hareket etmiştir. VII. yüzyılın başlarında Arap yarımadasında ortaya çıkan İslam dinin gelişimiyle birlikte Araplar, medeniyet açısından kendileriyle kıyaslanmayacak derecede üstün olan pek çok milleti idareleri altına almışlardır (Barthold & Köprülü 1984: 21).

Sezgin'e göre miladi VIII. yüzyılda İslam dünyası, batıda İberik yarımadasını içine alan, Kuzey Afrika'da Atlas Okyanusu'na dayanan, doğuda Hindistan'ın büyük kısmına sahip olan bir bölgeyi kapsıyordu (2016: 4). Sezgin, 17 Ekim 2016'da İstanbul Üniversitesinde verdiği açılış dersi konferansında şu ifadelerle yer veriyor:

Çok geniş bir coğrafyada bu ikinci yüzyılda, yani miladın VIII. yüzyılında İslam kültür dünyasında, daha evvelki kültür dünya-

larında yazılan kitapların Arapçaya çevrilmesi işine İslamın dördüncü yüzyılının ortalarına kadar devam eden çok sıkı bir çeviri devresi başladı. Çeviriler büyük bir çoğunluğuyla Yunancadan, kısmen Süryaniceden, Pehleviceden (yani İslam öncesi Farsçadan), Sanskritçeden yapılıyordu. İslamın bu ikinci yüzyılını biz genelde alma ve özümseme (resepsiyon, asimilasyon) çağı diye görebiliriz. Bu çağda yaratıcılığın (kreativitenin) çok enteresan bazı misalleri ile de karşılaşamayız demek değildir (2016: 5).

Çeviri çalışmaları hızla devam ederken VIII. yüzyılda İslam dünyasında Bağdat bir ilim merkezi olmuş; Bizans, Mısır, Asya, İran ve Hint bölgelerinden bilim adamlarının uğrak yeri hâline gelmişti. İslam dünyası matematik ve astronomi alanında hızla gelişme kaydetmişti. Halife Me'mûn, miladi 830 yılında Bağdat'ta Beytü'l-hikme (بيت الحكمة) adlı akademi kurmuştu. Bu merkez, bir araştırma enstitüsü ve tercüme bürosu, aynı zamanda bir rasathane ve kütüphane görevini yerine getirmişti (Bozkurt: 101-104). IX. ve sonraki yüzyıllarda bilim dünyasındaki gelişmeler İslam medeniyetinin doğuşunu göstermiş ve İslam medeniyetinin doğuşuyla birlikte büyük âlimler tarih sahnesinde yerlerini almaya başlamışlardı. Câbir b. Hayyân (815), Hârizmî (847), Kindî (866), Râzî (925), Fârâbî (950), İbn Sînâ (1037), İbnü'l-Heysem (1040), Bîrûnî (1061), Ömer Hayyam (1132) ve Cezerî (XII-XIII) gibi bilim adamı ve düşünürler bunlardan bazılarıdır. Bu düşünürler bir yandan Doğu medeniyetinin yükselişini sağlarken diğer yandan da Batı medeniyetinin temellerini atıyorlardı.

Batı medeniyetinin doğuşu esnasında İslam bilginlerinden fazlaca bahsedilmez. Bu konuda Fuat Sezgin, Avrupa kültür tarihinin XIII, XIV ve XV. yüzyıllarda büyük bilginler kaydettiğini ve onlara büyük buluşlar atfettiğini (Bayhan 2013: 26) söyler. Sezgin şöyle devam eder: "Bu değerlendirmeler, maalesef onların İslam bilginleriyle olan bağları hiç göz önüne alınmadan yapılır. Bugüne kadar yapılan araştırmalara dayanarak şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki, o bilginler sadece İslam bilginlerinin dümen suyunda yüzüyorlardı. İslam bilginlerinin seviyesine her bakımdan ulaşmış olmaktan çok uzak idiler."

Sezgin, bir şöyleşisinde bilimler tarihinde herkesin kafasındaki Yunanlıların bilimleri kurduğu, aradan asırlar geçerek, XVI. yüzyıl sonlarında Avrupalıların yavaş yavaş bu ilimleri elde ederek geliştirmeye başladığı yanlış Rönesans tanımını olduğunu belirtmiş (Fazlıoğlu 2004: 367) ve devamında şöyle söylemiş:

Peki! Bu ilimler Avrupalıların eline nasıl geçmiş, hangi coğrafyadan geçmiş, hangi muhteva ile geçmiş. Bunları uzun zaman Avrupalılara unutturdular. İlimler tarihi kitaplarında da bu hakikati görmezden geldiler. Biraz önce zikrettiğim isimler büyük bir infafla bu tarife karşı çıkmış. Ancak yanlış malumatlar, düşünceler o kadar derine inmiş ki bunları kolay kolay tashih etmek mümkün değil. Bir neslin değil, birkaç neslin işi bu. Bu işin de çok şuurlu bir şekilde yürütülmesi lazım. Her şeyden önce İslâm dünyasının bu çalışmalara yoğun olarak katılması gerek.

İslam bilim tarihi Fuat Sezgin’le birlikte yeniden tasavvur edilmiş ve bilim tarihine yeni görüşler eklemiştir. En başta *Buhari’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* adlı çalışmasıyla sözlü kaynak geleneğini yıkararak Buhari’nin kaynaklarının İslamın erken dönemine hatta miladi VII. yüzyıla kadar geriye gittiğini savunmuştur (Sezgin 1956: V-IX). Bunun yanı sıra Amerika’nın Kristof Kolomb’dan önce Müslümanlar tarafından keşfedildiğini (Sezgin 2015) ve Halife Me’mûn tarafından dünya haritası çalışmasının yapıldığını ispat etmiştir.

Sezgin, uzun yıllar süren araştırmalar sonucu “Arap edebiyat tarihi” anlamına gelen “Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)” adlı 17 ciltlik başyapıtını hazırlamıştır. Aydın Sayılı, *Belleten* dergisinde *GAS*’ın yedinci cildi (E.J. Brill, Leiden 1979) yayımlandığında şu ifadelere yer vermiştir:

Fuat Sezgin’in ayrıntılı olduğu kadar büyük bir emekle hazırlamış ve büyük değer taşıyan bu eserinin, bütün ciltleriyle, tam takım olarak, İslam dünyası tarihi ve uygarlığı alanındaki araştırmacıların elleri altında bulundurulması kesin bir zarurettir. Ciltte zamanımıza intikal etmemiş fakat kaynaklarda adları geçen eserlere bol bol yer veriliyor ve böylece Fuat Sezgin’in bu yapıtı sadece zamanımızda elde bulunan yazmalar için bir kılavuz olmaktan daha geniş bir rehber yerine geçebilecek bir mahiyet taşıyor (Sayılı 1981: 113-114).

Fuat Sezgin ve Lexicography/Sözlükçülük

Dilin doğru, ritmik, akıcı ve etkileyici kullanımını yönünden üstün ve özel bir örnek olan Kur’an, gramer ve edebi yönüyle Arapçanın bütün özellik ve ince-liklerini göstermesi bakımından dil ve edebiyata dair çalışmaların ilk hareket

noktası ve kaynağı olmuştur (Öz 2016: 20). Anlamı bilinmeyen kelimelerin öğrenilmesi ve bu kelimelerin bir sonraki nesle aktarılması sözlük çalışmalarının temel hareket noktasıdır. Arapçanın İslam dünyasının hemen her bölgesinde kullanılması ve bu dilin bilimsel kavramların ifadesi için son derece uygun ve esnek olması (Ronan 2003: 225) da dille ilgili çalışmaların artmasına neden olmuştur. Bu itibarla bilim adamları tarafından dil ve sözlük hakkında geçmişte yapılan ve günümüze kadar ulaşan ya da adı bilinip mevcudu olmayan bilimsel çalışmalar, tasnif edilmiş ve günümüz bilim dünyasına sunulmuştur.

Ömrünün büyük bir bölümünü İslam dünyasındaki bilimler tarihine vakfeden Sezgin, *GAS* adlı önemli ve meşhur eserinin VIII. cildini Arap İslam dünyasındaki sözlük çalışmalarına ayırmıştır. 1982 yılında Almanya'da Almanca olarak yayımlanan bu eser 7 bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde sözlükçülük üzerine yapılan araştırmaların tarihinden ve şimdiki durumundan bahisle İslam dünyasındaki Arap sözlükçülüğünün başlangıç, oluşum ve gelişim sürecinden bilgiler verir ve bu bilgilerin temelini aktarır. İkinci bölümde ilk sözlükçüler ve ediplerden bilgiler verirken üçüncü bölümde Basra ve Kûfe ekolü ile Bağdat ve çevresini kapsayan Irak sözlükçülerinden bahseder. Dördüncü bölümde İran; beşinci bölümde Arabistan ve Mısır; altıncı bölümde Kuzey Afrika ve İspanya; yedinci bölümde de bilinmeyen yazarlardan ve anonim eserlerden söz eder. Eserin son bölümü olan eklerde ise literatür listesi, Arapça el yazması kütüphanesi ve koleksiyonlar ile indeksler yer alır.

İslam tarihinde sözlük çalışmalarının ne zaman başladığı hususunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte sözlükçülük, Kur'an'ı ve Peygamber'i daha doğru anlamak amacıyla başlamıştır. F. Krenkow'a göre Arapçada gramer ve sözlükçülük çalışmaları, Arapça konuşmayan milletlere İslam'ı anlatmak ve Arapların kendilerinin bile Kur'an'da anlamını tam olarak kavrayamadıkları kelimeleri açıklamak amacıyla yapılmıştır. Bu çalışmanın öncüsü olarak da İbn Abbâs zikredilmiştir (Krenkow 1924: 255). Sezgin'e göre Arap sözlükçülüğünün araştırılması noktasında ilk çalışmalardan biri, Krenkow'un "The Beginnings of Arabic Lexicography till the time of al-Jauhari, with special reference to the work of Ibn Duraid" adlı makalesidir. Sezgin, standart Arapça sözlüklerinin sağlam bir incelemesinin ise "Studien zur altarabischen Lexikographie" adıyla J. Kramer tarafından yapıldığını söyler (Sezgin 1982: 6).

Sezgin, Arapça-Latince ilk sözlük çalışmasının XII. yüzyılda muhtemelen İspanya'da yapılmış olabileceğini söyler (Sezgin 1982: 1). Devamında bilinen

ilk çalışmanın ise Antonious Giggius tarafından Milan'da "Thesaurus Linguae Arabicae" adıyla yapıldığını belirtir. Daha önce yazılan ve günümüze ulaşamayan sözlüklerin varlığını da kütüphanelerde yazmaları mevcut sözlüklerin kaynakçalarından öğrenebiliyoruz (Sezgin 1982: 19).

Abbasiler (750-1258) döneminin ilk yıllarına kadar kelime açıklamaları daha çok sözlü olarak yapılırken, Halil b. Ahmed (öl.175/791)'le yazılı hâle getirilmiş ve Arapçanın bilinen ilk sözlüğü *Kitâbü'l-ayn* ortaya çıkmıştır (Öz 2016: 20). VIII. yüzyılın sonlarına doğru yapılan bu çalışma, sözlük alanında daha önce ayrı ayrı ve farklı konularda yapılan çalışmalardan hareketle düzenlenmiş olduğunu kanıtlamaktadır.

VII. yüzyılın ortalarından itibaren içeriklerine göre tek dilli (Arapça) ve çok dilli sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Kur'ân ayetlerini açıklama hususunda İbn Abbâs'ı filolojik çalışma yapanların ilki olarak saymak gerekir (Sezgin 1991: 60). Daha sonra bu çalışmalar Basra ve Kûfe'ye, oradan da İran ve diğer bölgelere yayılmıştır (Krenkow 1924: 255-270).

Hubeyş Tiflîsî tarafından yazılan *Kânûnu'l-edeb* adlı Arapça-Farsça sözlük de bunlardan biridir. İlerde nüsha tanıtımında da görüleceği üzere yazar, eserini 50'ye yakın kaynaktan yararlanarak yazdığını belirtmiştir.

Hubeyş Tiflîsî ve *Kânûnu'l-edeb* (قانون الادب) adlı Arapça-Farsça Sözlük

Hubeyş Tiflîsî'nin (öl. 629/1232?) hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır (İzgi 1998: 268-269, Poyraz 2018: 67-102, Hacıgökmen 2011: 239-248). Eserlerinin yazma nüshalarında künye adının Kemâleddin Bedüzzaman Ebü'l-Fezâil Hubeyş b. Muhammed b. Hubeyş el-Gaznevî ve Ebü'l-Fazl Hüseyin b. İbrahim b. Muhammed Tığlı et-Tiflîsî şeklinde geçtiği belirtilmiştir (İzgi 1998: 269). *Lügatnâme*'de ise adı Ebü'l-Fazl, lakabı Kemâleddin künyesi de İbn-i İbrahim b. Muhammed Tiflîsî şeklinde geçmektedir (Dihhudâ 1330: 263).

Anadolu Selçuklu dönemi (1077-1308) tabip ve müneccimi olarak tanınan yazar, tıp alanında öne çıkan *Takvîmül-edviyyetü'l-müfred*e ve astroloji alanında en çok bilinen *Kitâbü medhali'n-nücûm* ve *Usûlü'l-melâhim* adlı eserleriyle (Dihhudâ 1330: 263-264) bilimdeki gücünü ve maharetini göstermiştir. Vefat tarihiyle ilgili ise farklı bilgiler verilmektedir. *Keşfü'z-zunûn*'da vefat tarihi miladi 1232 olarak verilir (Çelebi 2014: 1310). *Hediyyetü'l-ârifîn*'de ise 1232'den sonra denilmektedir (İzgi 1998: 268).

Arapça ve Farsçaya hakim olan Hubeys, dil ve edebiyat alanında *Kânûnül-edeb*, *Nazmüs-sülûk* ve *Tercümânül-kavâfi* adlı eserleri yazmıştır. Lügatle ilgili olan *Nazmüs-sülûk* adlı eseri Arapça, edebiyatla ilgili olan *Tercümânül-kavâfi* adlı eseri ise Farsçadır. Birçok kaynaktan yararlanarak yazdığı *Kânûnül-edeb* adlı eseri ise Arapça-Farsça bir sözlüktür. Kâtib Çelebi, bu eseri kendi alanında benzeri olmayan bir çalışma olarak nitelendirmiştir (Çelebi 2014: 1310).

Kânûnül-edeb adlı sözlük, Sezgin'in ifadesine göre daha önce yazılmış ve günümüze ulaşmayan sözlüklerin varlığından bizleri haberdar eden bir çalışmadır (Sezgin 1982: 19). Sezgin, *Kânûnül-edeb* adlı eseri, *GAS*'ın VIII. cildinde günümüze kadar ulaşmayan ve mevcut yazmalarda adlarından bahsedilen bazı sözlükler başlığı altında beşinci sırada zikretmiştir. Bu eserin yazma nüshasının Türkiye'deki kütüphanelerde sadece Süleymaniye Kütüphanesinde olduğu, diğer yazma nüshaların ise Bodlein, numara 157/3 ve Ethé, numara 2276'da kayıtlı olduğu ifade edilmektedir (İzgi 1998: 270).

Süleymaniye Kütüphanesi Mehmed Hafid Efendi Numara 434

Bu yazma nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Mehmed Hafid Efendi bölümü numara 434'te kayıtlıdır. Buradaki kayıttaki eser adı *Kânûnül-edeb fi dabti kelimâti'l-Arab* ve yazar adı et-Tiflisi, Hubeys b. İbrahim b. Muhammed el-Mütetabbid şeklinde geçmektedir. Nesih hattıyla yazılan Arapça-Farsça sözlüğün fiziksel özellikleri 399 yaprak, 29 satır ve boyutları da 305x225, 225x180 mm olarak belirtilmiştir.

Yazma nüshanın tamamı incelendiğinde şunlar söylenebilir: Her ne kadar yazma, nesih hattıyla yazılmış olsa da Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan nüshanın 1b sayfasının başka birinin kaleminden çıktığı ya da başka bir kalemle yazıldığı muhtemeldir. Bu sayfa, besmele ile birlikte 27 satırdır. Satır uzunluğu diğer sayfalara göre daha kısadır ve kenarda sözlüğün tertibine ait Arapça bilgiler vardır. 2b'den başlayıp devam eden sayfalar ise başka bir kalemle yazılmış ve 29 satırdır. Bu durum sayfa 9a'ya kadar devam etmektedir.

Mukaddime sayfa 9a/7 satırda biter ve buradan itibaren elif maddesi (كتاب الف) başlar. Maddelerdeki Arapça kelimelerin Farsça karşılıkları satır altı yani ilgili kelimenin altına yazıldığından sayfalardaki satır sayısında değişiklik olmaktadır. Bu sayı bazen 30'a bazen 32'ye bazen de 34'e çıkmaktadır. Bazı sayfalarda 36'ya kadar da çıktığı tespit edilmiştir. Bu durum yazmanın 45^b sayfasına kadar devam etmektedir.

Yazmanın 46^a sayfasından itibaren başka bir kalem sahibi ile devam edilmektedir ve açıklamalar satır altı değil, kelimenin devamında verilmektedir. Buradaki sayfalarda satır sayısı 35 olarak tanzim edilmiştir. Kelime açıklamalarının satır altı şeklinde verilmediği husus sayfa 49^b'de son bulmuştur. 50^a'dan itibaren yine kelime altı açıklama şeklinde devam edilmiştir. Kelime altı açıklama şekli yazmanın 218^b sayfasında son bulmuştur. Bu sayfada son cümle, “*Kânûnu'l-edeḅ*'in zı (ظ) maddesi, Allah'ın hamdi, ihsanı, yardımı ve O'nun güzel tevfiğiyle tamamlandı.” anlamına gelen Arapça ifadeyle bitirilmiştir.

Yazmanın 219^a sayfasından yani ayın (ع) maddesinden itibaren ise ikinci cildin başladığı ifade edilmiştir. Giriş cümlesi, “Şeyh Edib Ebü'l-Fazl Hubeş b. İbrahim b. Muhammed Tiflîsi (Allah kendisinden ve anne babasından razı olsun)'nin tasnif ettiği *Kânûnu'l-edeḅ*'in ikinci cildi.” şeklinde Farsça yazılmıştır. Daha sonra madde başlamıştır. Bu madde ve devamında kelime açıklamalarının satır altına yazma işleminden vazgeçilmiştir. Sayfalardaki satır sayısı 30 olarak düzenlenmiştir. Yazı, nesih hattı olmakla birlikte başka bir müstensihin kaleminden çıkmış olabileceği düşünülmektedir. Aynı kalemle yazmanın son sayfasına kadar devam edilmiştir. Yazma sayfa 398^b'deki ferağ kaydıyla son bulmuştur.

Mukaddimedeki de anlaşıldığı üzere yazar eserin sonuna üç başlık daha eklediğini söyler ki bu başlıklar (1) sözlüklerde ve Arap şairlerinin şiirlerinde geçen kadın erkek büyük şair adları, (2) masterlar ve çekimleri ile (3) kurallı (kıyâsî) çoğullarla ilgilidir. Devamında eserin bu şekliyle mükemmel olduğunu ve okuyucu için de hedefe ulaştığını belirtmiştir. Fakat söz konusu başlıklar, bu nüshada bulunmamaktadır.

Sonuç olarak yukarıdaki açıklamalar dikkate alındığında yazmanın müellif tarafından yazılmış olabileceği ihtimalini söylemek zordur.

Mukaddime

Mukaddime, 1^b ile 9^a sayfaları arasında bulunmaktadır. Yazmanın 1^a sayfasında vakıf mührü vardır. Mukaddime Farsçadır ve 1^b sayfasında “*اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين*” şeklinde besmele ile başlar, hamdele ve salvele ile devam eder. Mukaddimenin dördüncü satırında yazarın adı Ebü'l-Fazl Hubeş b. İbrahim b. Muhammed et-Tiflîsî şeklinde geçer. Müellif, yukarıda bilgileri verilen yazmanın 1^b sayfasında kitabın yazılış amacını izah eder ve şöyle der:

Beyânü'n-nücûm adlı kitabı yazarken Fars edebiyatı alanındaki mevcut kitaplara baktım. Her bir okuyucu ve öğrencinin Farsça yazılan eserleri hızlıca anlayacağı ve kavrayacağı isim, fiil, çoğul gibi kelimeleri açıklayan bir kitap görmedim. Bunun üzerine lügat/sözlük alanında kapsamlı ve yararlı bir kitap yazmaya karar verdim. Kitabı, sıkıntı ve zorluk içinde Arapça kelimeleri kafiyesi sistemiyle alfabetik olarak düzenledim. Bunu yaparken de edebiyat alanında çok bilinen önemli eserlerden faydalandım.

Yazar, bundan sonra kaynak olarak kullandığı dönemin önemli eserlerini zikrediyor. Bu eserlerden bazıları günümüze kadar ulaşmışken bazıları ise ulaşmamıştır. Yazar burada faydalandığı klasik eserleri sıralarken “kitâb” ibaresini her eserin başında zikretmiştir. Aşağıdaki tabloda eserler hem Arap harfleriye hem de Latin harfleriye birlikte yazılmış, eser adlarında “kitâb” ibaresi kullanılmamış ve bu adların Türkçe yazılışlarında tam çeviri yazı sistemi uygulanmamış, muhaffef (kısaltılmış/basitleştirilmiş) bir yazım tercih edilmiştir. Sadece uzatmalar ve tamlamalar gösterilmiştir. Ayrıca kitap isimlerinde özel isimler hariç ilk kelimenin baş harfi büyük, diğer kelimeler ise küçük harfle yazılmıştır.

S.	Eser Adları	
	Latin Harfli	Arap Harfli
1	Garîbü'l-musannef	غريب المصنف
2	Cemhere	جمهره
3	Mücmelü'l-lüga	مجمل اللغة
4	Islâhu'l-mantık	اصلاح المنطق
5	Dîvânü'l-edeb	ديوان الادب
6	Sihâhü'l-lüga	صحاح اللغة
7	Ebvâbü'l-edeb	ابواب الادب
8	Elfâzu mecmû'	الفاظ مجموع
9	Garîbu Ebû Ubeyd	غريب ابو عبيد
10	Edebü'l-kâtib	ادب الكاتب
11	El-Bahâr	البيهار
12	Er-Ru'fet	الروفت
13	Müşkilü'l-şeklü'l-lügât	مشكل/شكل اللغات

S.	Eser Adları	
	Latin Harfli	Arap Harfli
14	Mecmûu'l-âdâb	مجموع الآداب
15	Mütehayerü'l-elfâz	متخير الالفاظ
16	Elfâzu İbnü's-Sikkît	الفاظ ابن السكيت
17	Elfâzu Abdurrahmân	الفاظ عبدالرحمن
18	Şerhu fesîhi'l-keîâm	شرح فصيح الكلام
19	Garîbü'l-Kur'ân	غريب القرآن
20	Garîbü'l-hadîs	غريب الحديث
21	Islâhu kitâbi'l-ayn	اصلاح كتاب العين
22	El-Medâhel	المدخل
23	Nesîmü's-sihr	نسيم السحر
24	Lübâbü'l-edeb/âdâb	لباب الادب/آداب
25	El-İştikâk	الاشتقاق
26	Müşkilü İbn Kuteybe	مشكل ابن قتيبه
27	El-Vâsit	الواسط
28	Ebniyyetü'l-esmâ' ve'l-efâl	ابنية الاسماء والافعال
29	Hakâyikü'l-lüga	حقايق اللغة
30	Tesmiyyetü'l-eşyâ'	تسمية الاشياء
31	Makâmâtu Harîrî	مقامات حريري
32	Fıkhu'l-lüga	فقه اللغة
33	Tercümânu Kur'ân	ترجمان قرآن
34	Es-Sâmî fi'l-esâmî	السامى فى الاسامى
35	Düstûru'l-lüga	دستور اللغة
36	Mesâdiru Kâdî	مصادر قاضى
37	El-Medhelü fi'l-lüga	المدخله فى اللغة
38	El-Gunye	الغنية
39	Mebâdiyü'l-lüga	مبادئ اللغة
40	El-bezle	البيزلة
41	El-İrşâdu fi'l-lüga	الارشاد فى اللغة

S.	Eser Adları	
	Latin Harfli	Arap Harfli
42	Halâs nazrî/nazarî	خلاص نظرى
43	El-Bulga	البلغة
44	Makaddimetü'l-edebe	مقدمة الادب
45	El-Maksûre ve'l-memdûde	المقصورة والممدودة
46	Müsellesü Kutrub	مثالت قطرب
47	Es-Selâme	السلامة
48	Şerhu seb-i tuvel	شرح سبع طول
49	El-Hamâse	الحماسة

Yararlandığı kaynakları zikrettikten sonra eserin adını *Kânûnû'l-edebe* (قانون الادب) şeklinde koyduğunu söyler ve şöyle devam eder:

Bu kitap, İranlılar için özellikle de edebiyat alanına ilgi duyan ve ihtiyacı olan herkes için hem gerekli hem de zorunludur. Çünkü bu kitapta, ilgili kişilerin anlamakta zorlandıkları kelimelerin tamamı şairlerin ve ediplerin örneklerinden istifade etmek suretiyle açıklanmıştır. Bu kitabı okuyan ve kavrayan kimse bu alanda yazılan başka kitaplardan da istifade edebilir. Ancak herhangi bir alanda bilgi sahibi olmak isteyen kişi bu kitabı edinmelidir. Bu alanda Arap diliyle yazılmış bir çok güzel eserler de vardır, fakat Farsça yoktur. Gerçek şu ki kişi için nübüvvet (peygamberlik) dışında bilgiden daha büyük başka bir şeref yoktur. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *وما يعلم تأويله الا الله* (Al-i İmrân/7: Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir...)

Yazar, ilmin değerinden ve öneminden bahseden ayet ve hadislerden örneklerle devam eder. Örneklerin sonunda kitabının öneminden ve Arapçanın özelliğinden bahseder:

Şunu bil ki Arapça ucu bucağı olmayan bir deryadır. Arapça kelimeleri bir kitapta biraraya getirmek oldukça zordur. Çünkü Arapçada anlamı bilinmeyen/garib kelimeler çoktur ve de kelimelerin anlamları oldukça fazladır. Arapçada bir kelimenin bazen beş altı, bazen on onbeş, bazen de daha çok manası olduğu biliniyor. Aynı şekilde bir çok kelime var ki hem isim hem fiil; yine bir çok kelime

var ki hem isim hem de çoğul olarak kullanılıyor. Bunlara ek olarak hem isim, hem fiil hem de çoğul olarak kullanılanlar da vardır.

Yukarıda anlatılan hususlara örnek verdikten sonra yazar, bu tür örnekleri çoğaltmanın kitabın hacmini büyüttüğünü ve okuyucuyu da bıktırdığını ifade eder. Bunun ardından birçok anlamı olan kelimelere örnek verir. Vezinleri örnekleriyle beraber 11 başlık altında sıralarken, çoğul vezin örneklerini de 44'e kadar çıkarır.

Eserde bu tür örneklerin çokluğundan bahsettikten sonra, bazı farklı harkeli ve aynı anlamlı kelimeleri de eserdeki düzenden dolayı tekrar ettiğinden söz etmektedir. Bu tür örnekler eserdeki kelime sayısını artırmıştır. Ayrıca bir kelimenin farklı anlamlarını vermek için o kelime tekrar tekrar yazılmıştır.

Bu anlamda kitapta örneklerin çokluğundan bahseder ve uygun bazı örnekler verir. Örneğin *sakt/سقط* 'ı, tı/ط harfinde yedinci kısımda; *sukt/سقط* 'u yine tı/ط harfinde sekizinci kısımda; *sikt/سقط* 'ı da yine tı/ط harfinde dokuzuncu kısımda anlamları aynı olmasına rağmen tekrar etmiştir. Bu kelimeleri tekrar yazmasının nedenini de kelimeleri hatırlatmak olarak açıklar. Başka bir örnek daha verir. Üstün ile yazılan *unsar/عنصر* kelimesini râ/ر harfinde birinci kısımda yazar ve bunun yanlış olmadığını söyler. Çünkü *unsur/عنصر* şeklinde ikinci kısımda da tekrar yazılmış ve anlam verilmiştir. Böyle olmasının tercih olmadığını söyler ve edebiyat alanında şairler tarafından kullanıldığından söz eder. Buna benzer birçok örnek sözlükte vardır.

Sözlükte yaklaşık 60.000 kelimeye anlam verilmiştir. Bu kelimeler içerisinde tekrarlar olduğu gibi, aynı kelimenin farklı çok sayıdaki anlamı da birer kelime olarak sayıldığından bu sayı yukarıya çıkmaktadır. Tekrarlar çıkarıldığında bu sayı aşağıya düşer. Her ne kadar kelime adedi, sayısal olarak düşse de anlam olarak altmış bin civarındadır. Bu durum, XII. yüzyılda Arapçada anlam olarak kullanılan kelime sayılarını göstermektedir.

Yazar, sözlükte yazmış olduğu kelime anlamlarının tamamının doğru olduğunu ve örneklerinin de kaynaklardan alındığını söyler ve şöyle der:

Bunların hepsi doğru ve düzgün kaydedilmiştir. Örnek olarak getirdiğim kelimeleri *Cemhere*, *Islâhu mantık* ve *Edebül-kâtib* gibi eserlerde bizzat buldum ve yazdım. Şüphesiz çoğu kelimenin beş, altı ve de daha çok anlamı olduğuna şahit oldum. Anlamı çok olan kelimelere anlaşılması için önce Kurân'dan, sonra Peygamber'den ve daha sonra da Arap şairlerinin dizelerinden deliller getirdim.

Daha sonra yazar, *salât*/صلاة kelimesini örnek olarak alır ve farklı anlamlarına Kur'an'dan ayetleri, Peygamber'den hadisleri örnek olarak getiriyor. Bunlara ek olarak *sebeb*/سبب, *hisâb*/حساب *rûh*/روح, *ahd*/عهد, *ahz*/اخذ, *emr*/امر, *metâ'*/متاع, *ümme*/امة, *kerîm*/كريم, *fitne*/فتنة, *din*/دين, ve *vahy*/وحى gibi kelimelere de anlamlarının anlaşılması için ayet ve hadislerden delil getiriyor. Anlamında şüphe ihtimali olan kelimeler için ve diğer birçok kelime için de Arap şairlerinin şiirlerinden örnekler getirmiştir. Fakat çağdaş şairlerin kullandığı bazı kelimeler vezin zaruretinden dolayı doğru olarak kullanılmış olsalar da az bildikleri ve çok nadir kullandıklarından kitapta onlar yer almaz. Örneklerle açıklama yapmasını kitabın mükemmel olması için bir çaba olduğunu söyler. Fakat her kelime için de örnek getirmenin gereksiz yere kitabı büyütüp okuyucuyu sıkacağından bahseder. Daha sonra da kısa ve öz olsun diye sadece masterları ve bunların mazi, müstakbel, fail ve mefullerini açıkladığını söyler. Mukaddimedede yazar, 7^b/25 sayfasından başlayarak kitabın düzenleniş yöntemini şöyle açıklar:

Şimdi, kitabın düzenini şöyle yaptım:

A) İlk olarak elif (l) harfinden başladım ve bu maddeyi iki kısma ayırdım.

1. Kelimenin sonu üstünlü (fetha) elif ve fetha-yı nakısa (kısa) olan kelimeler. Tamamını alfabetik olarak kafiye sistemine göre düzenledim.
2. Kelimenin sonu uzatmalı elif (elif-i memdûde) olanlar. Bu kısım da birinci kısımdaki metoda göre yaptım.

Her iki kısımda önce isimleri, sonra çoğul ve harfleri daha sonra da fiilleri getirdim. En başta ikili (sünâyî/iki haffi) kelimeleri yazdım. Her kelimenin anlamını Farsça olarak o kelimenin altında açıkladım. Sonra üçlü (sülâsî), dörtlü (rubâî), beşli (humâsî) ve altılı (südâsî) kelimeleri sırasıyla açıkladım. Ayrıca her kısmın sonunda o kısım ile ilgili künye ve bileşik kelimeleri izah ettim.

Fiil olan her kelimenin üzerine ise işaret olarak rakamlar yazdım. Bu işaretler/rakamlar fiillerin hangi babdan çekiminin yapıldığını gösterir. Bunu yaparken amacım, okuyucunun kitabı incelerken fiillerin doğru olarak çekimini bilmesi, fiilin hangi

babdan çekiminin yapılacağında hataya düşmemesiydi. Eğer fiil üzerinde, 1 rakamı olursa feale yefalü (فعل يفعل); 2 rakamı olursa feale yefülü (فعل يفعل); 3 rakamı olursa feale yefilü (فعل يفعل); 4 rakamı olursa feile yefalü (فعل يفعل); 5 rakamı olursa feule yefülü (فعل يفعل); 6 rakamı olursa feile yefilü (فعل يفعل); 7 rakamı olursa fuile yüfalü (فعل يفعل) babındandır.

Yukarıda izah ettiğim yöntem fiillerin doğru olarak öğrenilmesi ve okuyucunun anlaması için bilinmesi gereken eğitici bir usüldür.

B) Elifden sonra hemzeyi (ء), hemzeden sonra bâ (ب)'yı böylece tüm harfleri, alfabetik olarak yazdım. Her harf maddesini de 9 kısma ayırdım.

1. Üstün/fetha : eb (اب), teb (تب), seb (ثب),
2. Ötre/zamme : üb (اب), tüb (تب), süb (ثب),
3. Esre/kesre : ib (اب), tib (تب), sib (ثب),
4. Medli elif : âb (آب), tâb (تَاب), sâb (ثَاب),
5. Medli vâv : ûb (اوب), tûb (توب), sûb (ثوب),
6. Medli yâ : îb (ايب), tîb (تيب), sîb (ثيب),
7. Cezm üstün : etb (اتب), esb (اثب), ecb (اجب),
8. Cezm ötre : üt (اتب), üsb (اثب), ücb (اجب),
9. Cezm esre : itb (اتب), isb (اثب), icb (اجب),

Böylece şekilde görüldüğü gibi bâ harfini alfabetik olarak son harfe kadar düzenledim. Diğer tüm maddeleri de bâ harfinde anlattığım gibi kısımlara ayırarak açıkladım.

Şimdi bir kimse bu kitapta bir kelimenin Farsça anlamını öğrenmek istiyorsa, aradığı kelimenin son harfinin hangisi olduğuna bakacak, sonra o harfin yukarıda zikrettiğim kısımlardan hangisine girdiğini bilecek, bunu bildiğinde aradığı kelimenin kaç harfli olduğuna bakacak, eğer üç harfli ise aradığı sülâsidir, o kısmın üç harfli alt başlığına, dört harfli ise aradığı rubaîdir, o kısmın dört harfli alt başlığına sırasıyla bakacak ve aradığını kolayca bulacaktır.

Eğer aradığı kelimenin sonu müennes te (ة) ile bitiyorsa ki bu, kelimenin aslından değildir aksine o kelime te'siz üç harflidir. O zaman onu üç harflilerde arayacak ve bulacaktır. Çünkü müennes te ile olan kelimeler de o maddenin başlıklarında kırmızı başlıkla ayrı yazılmıştır. Bunu ilgili başlıkta bulacak ve inşaallah hızlıca kavrayacaktır.

Örnek:

1. Eğer bir kişi Arapça *hunâbise*/ خنابسة kelimesinin Farsça açıklamasına ulaşmak isterse önce kaç harfli olduğuna bakacaktır. *Hunâbis*/ خنابس beş harflidir. Sîn (س) harfi ile bitmiştir, sonu sîn'lidir. Öyleyse beş harfli ve sîn kısmına bakması gerek. Orada kırmızı yazıyla müennes te ile yazılanlar başlığına bakacak ve aradığını kolayca bulacaktır.
2. Eğer kişi, *sıkal*/ صقعل kelimesinin Farsça manasını öğrenmek istiyorsa önce kelimenin kaç harfli olduğuna bakacaktır. Kelime dört harflidir. O zaman dokuz kısımdan hangi kısma girdiğine bakacak ve o kelimenin yedinci kısımdan başka bir kısma girmediğini bilecektir. Kelimeyi dörtlü (rubai) kelimelerde sonu lâm'lı olana bakacak ve bulacaktır.
3. Bir kelime ki *falâu*(فعلاء) veznindedir, onu hemze harfinde aramayın, kelimenin asıl vezni olan *efal* (افعل) veznine göre arayın. Örnek: *gaydâu* (غيداء)'yu *agyed* (اغيد) vezninde dâl kısmında; *hamrâu* (حمرآء)'yu *ahmer* (حمر) vezninde râ kısmında; *ankâu* (عنقآء)'yu *anak* (عنق) vezninde kâf kısmında arayın. Aynı şekilde *fulâ* (فعلى) veznindekileri de *efal* (افعل) vezninde arayın. Örnek: *kübrâ* (كبرى)'yı *ekber* (اكبر) vezninde râ maddesinde, *hunsâ* (خنساء)'yı *ahnes* (خنس) şeklinde sîn maddesinde; *tûlâ* (طولى)'yı *etval* (اطول) vezninde lâm maddesinde arayın. Bu örnekleri dikkatli bir şekilde uygulayın.

Ayrıca kitabın sonuna okuyucunun amacına hizmet etmesi ve kitabın mükemmel olmasını hedefleyerek 3 bölüm (fasıl) daha ekledim:

1. Sözlüklerde ve Arap şairlerinin şiirlerinde bulduğum kadın ve erkek Arap büyükleri ve şair adları

2. Çeşitli vezinlerde gelen masterlar

3. Kurallı (kıyası) çoğullar ve her birinin nasıl yapıldığı ile ilgili çözümler

İsimlerden beş, altı ve daha fazla anlamı olan her bir kelimenin, kitap hacminin artmaması için çoğul ve tekilini göstererek tek bir yerde anlamını verdim. Örneğin *babr* (بحر) kelimesinin bu kitapta 9 anlamı var ve çoğulu üç şekilde gelir. Biri *ebhur* (بحر), diğeri *bibâr* (بحار), üçüncüsü de *buhûr* (بحور)'dur. Anlattığım bu üç şeklin tekilini, çoğul kelimenin altında gösterdim. Kısaca ikinci kısımdaki yerinde *ebhur* (بحر)'un, *babr* (بحر)'in çoğulu; dördüncü kısımdaki yerinde *bibâr* (بحار)'ın, yine *babr* (بحر)'in çoğulu; beşinci kısımdaki yerinde de *buhûr* (بحور)'un, aynı şekilde *babr* (بحر)'in çoğulu olduğunu yazdım. Böylece daha iyi anlaşılması için her çoğul kelimenin tekilini de kitapta özet olarak zikrettim ve açıkladım.

Bu kitabı bilebildiğim ve hatırlayabildiğim kadarıyla doğru ve anlaşılır bir şekilde tamamladığım için yüce Allah'tan başarı ve yardım dilerim. Bu kitabın yararını gördüklerinde okuyucularımdan iki dünyada dua beklerim. Amacım adımın her zaman iyi ve güzellikle anılması için geriye hatırlanacak bir eserimin kalmasıdır. Hz. Ali şöyle buyurdu: Evren var oldukça bilginler olacak ve sanları sürecektir.

Eğer bu kitapta bazı yerlerde yanlışlık yapmış ya da unutarak bir eksiklik olmuşsa affımı dilerim. İnsani açıdan bakıldığında kitap yazarken ilim ehli katında iki şey hatadan hâli değildir. Biri zorluk, diğeri de unutma. Ancak eğer bir kelimedede şüpheye düşülürse kitabın başında adlarını zikrettiğim eserlere bakılabilir. Ümit ediyorum ki o kitaplardan amaç hasıl olmuştur ve inşaallah şüphe de ortadan kalkmıştır. Allah bize kafidir ve o ne güzel vekildir.

Yazar, mukaddimede kitabın öneminden, amacından, hazırlanış biçiminden, kullandığı kaynaklardan, uyguladığı yöntemden ve eklediği bölümlerden bahsetmiştir. Kitabın sonuna eklediğini ifade ettiği Arap şairler, masterlar ve çoğulları konu alan başlıklar bu nüshada bulunmamaktadır. Sadece sözlük

bölümü vardır. Ayrıca mukaddimede farklı anlamlarına Kur'an'dan ve hadis-den örnekler vererek açıklamasını yaptığı kelimeler olmasına rağmen, bu nüshada sözlük bölümünde sadece kelimelerin anlamları verilmiştir. Kur'an'dan, hadisten ve Arap şiirlerinden örnekler yoktur.

Sözlükte anlamı verilen kelimeler içerisinde harfler ve zamirler de vardır. İki harfli (sünayî) olan başlıkların çoğunu bu türler oluşturur. Herkes tarafından bilinen ve çok kullanılan bazı kelimelere ise anlam verilmemiştir. Herkesçe biliniyor anlamına gelen marûf (معروف) ifadesi ile yetinilmiştir. Aşağıdaki tabloda yazmadaki madde başları, kısımları, kaç harfli olduğu ve bileşik kelimelerin sayıları yaklaşık olarak görülmektedir.

S.	Madde Başları	Kısım Sayıları	2'li	3'lü	4'lü	5'li	6'lı	7'li	8'li	Künye ve Terkipler
1	کتاب الف	2	29	1239	2077	814	228	11		35
2	کتاب همزة	8	8	353	296	101	4			6
3	کتاب بی	9	65	1223	1165	915	162	33		33
4	کتاب تی	9		266	244	492	215	38	11	12
5	کتاب ئی	9	1	223	230	214	42	4		10
6	کتاب جیم	9		442	500	429	158	11		15
7	کتاب حی	9	4	447	579	473	83	31		21
8	کتاب خی	9	2	199	149	158	47	2		5
9	کتاب دال	9	24	982	1001	860	150	52		46
10	کتاب ذال	9	6	101	96	83	18	5		5
11	کتاب ری	9	19	2299	2014	1711	255			147
12	کتاب زی	9	2	354	283	279	67	14		19
13	کتاب سین	9		587	616	662	120	10		37
14	کتاب شین	9		346	277	243	56	6		15
15	کتاب صاد	9		342	279	247	51	6		12
16	کتاب ضاد	9		343	246	282	97	8		19
17	کتاب طی	9	1	441	442	303	105	10		21
18	کتاب ظی	9		89	68	41	20			2
19	کتاب عین	9	7	758	997	800	137	29		42
20	کتاب غین	9	1	136	142	95	11	2		7
21	کتاب فی	9	6	946	847	742	147	42		20
22	کتاب قاف	9	3	896	908	793	191	33		27

S.	Madde Başları	Kısım Sayıları	2'li	3'lü	4'lü	5'li	6'lı	7'li	8'li	Künye ve Terkipler
23	کتاب کاف	9	1	395	284	304	87	13		21
24	کتاب لام	9	8	1573	1975	1318	170	67		85
25	کتاب میم	9	17	1341	1503	1015	216	59		107
26	کتاب نون	9	15	1029	949	1448	572	89	4	99
27	کتاب هي	9	5	197	152	127	13	9		21
28	کتاب واو	9	5	631	168	25				9
29	کتاب يي	9	17	466	972	775	318	50	11	44
Toplam			246	18644	19459	14974	3323	532	26	942
Genel Toplam			57204							

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere elif ve hemze dışındaki maddeler 9 kısımdan oluşmuştur. Elif maddesi 2; hemze ise 8 kısımdan oluşmuştur. Vâv maddesinin de 9 kısımdan oluştuğu görülmektedir. Ancak bu maddenin 3 ile 6'ncı kısımlarında kelime bulunmamaktadır. Bu kısımlarda “Arapçada bu şekilde bir kelime gelmez.” ifadesi yer almaktadır.

Yazmanın 398^b sayfasında ferağ kaydı vardır. Burada kitabın Salı günü ikinci vakti hicri 11 Cemâziyelevvel 548 (4 Ağustos 1153) tarihinde tamamlandığı belirtilmiştir. Yine bu sayfada ferağ kaydının müteakip başka bir kalemle hicri 872/1467-68 senesinde istinsah edildiği yazılmıştır.

Sonuç

İlk sözlük çalışmalarının milattan önce XII. yüzyıla kadar geriye gittiği bilinmekte birlikte günümüz sözlük türüne benzer ilk çalışmalarla milattan önce II. yüzyılda İskenderiye'de rastlanmıştır. O dönemde yapılan sözlük çalışmalarını, gramerle birlikte gelişen ve daha sonraki dönemlerde yapılan çalışmalarla sistemleşen bir akademik disiplin olarak değerlendirmek mümkündür.

Mevcut kaynaklardan hareketle bilim tarihi çalışmalarının VII. yüzyılda başladığı söylenebilir. İslam dünyasında bilim tarihi çalışmalarının ilk örneğinin ise X. yüzyılda İbn Nedîm'in *el-Fibrîst* adlı eseri olduğu söylenmektedir. Bilim tarihi akademik bir disiplin hâline ancak XIX. yüzyılda gelebilmiştir.

Sözlük çalışmaları bilim tarihi içerisinde önemli bir başlığı oluşturmuştur. Daha çok dil/filology başlığı altında yer alan sözlükçülük, Fuat Segin'in 17 ciltlik şaheserinde başlı başına bir cilt hâlini almıştır. Sezgin tarafından yapılan bu çalışma, daha önce bu alanda yapılan bilimsel çalışmalara ulaşmak için rehber niteliği taşımaktadır. Eserde, eski kaynaklar tespit edilmeye çalışılmış, günümüze ulaşan ve ulaşmayan eserlerle ilgili bilgiler verilmiştir. Mevcut eserlerden hareketle daha önce yazılmış eserlerin olduğu belirtilmiştir.

Hubeys Tiffisî tarafından yazılan *Kânûnu'l-edeb* adlı sözlük, yukarıda belirtildiği üzere, daha önce yazılmış ve kaynak olarak kendisinden faydalanılan kitap adlarının tek tek belirtildiği eserlerden biridir. Dönemin önemli kaynaklarından olan 49 adet eserden yararlanılarak hazırlanan eserin zengin bir kaynakçasının olduğu göz ardı edilmemelidir. Büyük bir emek sarfederek benzersiz olarak hazırlandığı ifade edilen eser, bu özelliğiyle daha sonra yapılan çalışmalara örnek teşkil etmiştir.

60.000'e yakın kelimeye anlam verilen bu sözlük, XII. yüzyılda Arapçada kullanılan anlam çeşitliliğini de göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında o dönemde kullanılan anlam türlerinin günümüze aktarılması gereklidir. Bu yönde yapılacak akademik bir çalışma, o yüzyılda yazılan eserlerin daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır.

Eserde, Arapçada kullanılan eril ve dişil kelimelerin ayrıca başlık olarak belirtilmesi ve yaklaşık 1000'e yakın künye ve birleşik kelimeye anlam verilmesi esere başka bir önem daha atfetmektedir.

Eserin mukaddimesinde belirtilen; kadın ve erkek Arap şairleri, mastarları ve çoğul vezinleri bölümlerin bulunmaması, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi dışında bulunan yazma nüshalara ulaşılması ve karşılaştırma yapılması gerektiğini göstermektedir.

Eser üzerinde yapılacak akademik bir çalışma, bu soruları ortadan kaldıracığı gibi, hem Arap edebiyatına hem Fars edebiyatına hem de İslam ve bilim tarihine büyük bir katkı yapacaktır.

KAYNAKLAR

- Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil Ana çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Barthold, W., & Köprülü, F. (1984). *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Bayhan, N. (2013). *Bilimler Tarihi'nde Zirve İsim Prof. Dr. Fuat Sezgin*, İstanbul: Yafa Yayınları.
- Bozkurt, N. (2004). "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
- Çelebi, K. (2014). *Keşfü'z-zunûn*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Demir, R., & Kalaycıoğulları, İ. (2010). *Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı Külliyesi-2 Hayatta En Hakiki Mürsit İlimdir*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Dihhudâ, A. E. (1330 hş.). *Lügatnâme*, Tahran: Meclis Yayınevi.
- Dilâçar, A. (1968). *Dil, Diller ve Dilcilik*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Fazlıoğlu, İ. (2004). "Prof. Dr. Fuat Sezgin ile Bilim Tarihi Üzerine Söyleşi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, s. 355-370.
- Hacıgökmen, M. A. (2011). "Hubeyş Bin İbrahim Et-Tiflisi ve Tıp Alanındaki Çalışmaları", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine* (s. 239-248), Konya: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayını.
- İzgi, C. (1998). *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Krenkow, F. (1924). "The Beginnings of Arabic Lexicography till the time of al-Jauhari, with special reference to the work of Ibn Duraid", *Journal of the Royal Asiatic Society*, s. 255-270.
- Öz, Y. (2016). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Poyraz, M. (2018). "Hubeyş et-Tiflisi'nin Hayatı: Biyografi Denemesi", *Akademik-Us*, 65-102.
- Ronan, C. A. (2003). *Science: Its History & Development Among World Cultural "Bilim Tarihi (Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişimi)*, Ankara: Tübitak.
- Sarton, G. (1927). *Introduction to The History of Science*, Washington: Carnegie Institution.

- Sayılı, A. (1981). "Bibliyografya", *Bellekten*, s. 113-114.
- _____ (1983). "Uzun Yılların Ardından İbn-i Sînâ", *Uluslararası İbn-i Sînâ Sempozyumu Bildirileri* (s. 19-26), Ankara: Milli Kütüphane.
- _____ (2018). "George Sarton'un Introduction to the History of Science Adlı Eseri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, s. 645-661.
- _____ (1996). "George Sarton ve Bilim Tarihi", Çev. Melek Dosay-Recep Duran, *Erdem*, s. 117-153.
- Sezgin, F. (1411/1991). *Târîhi't-turâsi'l-Arabî (Trc. Mahmut Fehmi Hicazi)*, Riyad: Suudi Arabistan Eğitim Bakanlığı.
- _____ (1956). *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını.
- _____ (1982). *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Frankfurt: Leiden E. J. Brill.
- _____ (2015). *Amerika Kıtasının Müslüman Denizciler Tarafından Kolomb Öncesi Keşfi ve Piri Reis*, İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- _____ (2016). *Açılış Dersi (Konferans)*, İstanbul: Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü.
- Şemsettin, M. (tarih yok). *Mezopotamya-Sümerler*, İstanbul: Akşam Matbaası.
- TDK. (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Topdemir, H. G. (2009). "Sarton, George Alfred Léon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, s. 167-168.
- Topdemir, H. G. & Unat, Y. (2018). *Bilim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi.
- Tuna, O. N. (1990). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turan, S. (2019). *Fuat Sezgin Bilim Tarihi Sohbetleri*, İstanbul: Pınar Yayınları.